

УДК 130.1:316.33

Мініч Анатолій

**МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ:
АНАЛІЗ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

У статті розглядається три погляди щодо створення теорії інститутів, з погляду феноменологічної соціології, синергетики й економічної теорії. Підсумовується щодо обмеженості кожного із наведених підходів. Пропонується активізувати міждисциплінарні дослідження, якими охопити як суспільні, так і природничі науки. Зокрема, розглядати феномен стабільності інституту як рівноважну систему і ввести поняття «центр кристалізації» для пояснення процесу утворення інституту.

Ключові слова: інститут, соціальний інститут, теорія інститутів.

Минич А.

**МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД
ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА:
АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ**

В статье рассматривается три взгляда по созданию теории институтов, с точки зрения феноменологической социологии, синергетики и экономической теории. Делается вывод об ограниченности каждого из изложенных подходов. Предлагается активизировать междисциплинарные исследования, которыми охватит, как общественные, так и естественные науки. В частности, рассматривать феномен стабильности института как равновесную систему, и ввести понятие «центр кристаллизации» для объяснения процесса образования института.

Ключевые слова: институт, социальный институт, теория институтов.

Minich A.

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO RESEARCH SOCIAL INSTITUTIONS : ANALYSIS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

The article deals with three views on the theory of institutions in terms of phenomenological sociology, synergetics and economic theory. The conclusion about the limitations of each of the above approaches. It is proposed to enhance interdisciplinary research, which cover how social and natural sciences. In particular, it is proposed to consider the phenomenon as the equilibrium stability of the institute system, and introduce the concept of « nucleus » for an explanation of the formation of the Institute.

Keywords: *institute, a social institution, the theory of institutions.*

Сучасний дискурс у суспільних науках неможливо уявити без використання поняття «інститут». Зусилля окремої людини чи групи людей, навіть якщо ці люди наділені владними повноваженнями, ще не гарантує здійснення кардинальних масштабних реформ. Встановлення нових соціальних практик і норм – складний і ще не пізнаний остаточно процес. Деякі науковці вважають, що дослідження суспільних утворень, таких як «інститут» чи «інституція», дозволить віднайти необхідний механізм реконструкції наявного соціального порядку. Виникла необхідність теоретичного обґрунтування феномену інституту, вказати умови його зародження, функціонування, ліквідації, а також дослідити взаємовпливи різноманітних груп інститутів. Наукові дисципліни, що використовують поняття «інститут», а саме соціологія, економічна наука, культурологія, політологія, кожна під своїм кутом зору намагається наповнити це поняття змістом, проте ці дослідження поки що не увінчалися створенням єдиної загально-визнаної теорії, тому все частіше вчені покладають свої надії на міждисциплінарний підхід.

Мета статті полягає у тому, щоб визначити сучасний стан провідних напрямів дослідження інститутів і на підставі їх аналізу визначити перспективи подальшого розвитку теорії інститутів. Досягнення мети передбачає окреслення проблем, що постали перед феноменологічною соціологією, синергетикою, економічною теорією, і вказати на можливі шляхи координації зусиль вчених у міждисциплінарній площині.

Поняття інститут, його структура і механізм встановлення соціального упорядкування, виявляються одним із основних об'єктів дослідження соціальних наук: політології, антропології, економіки та соціології. До інститутів також прикута увага юристів, як до формального механізму політичної нормотворчості і правозастосування. Широке використання терміна «інститут» у кожній конкретній галузі наукового знання сприяло категоріальному і концептуальному збагаченню цих галузей, але призвело до розмитості і двозначності самої понятійної конструкції. Поняття інститут було предметом дослідження українських вчених: О. Іващенко, Ю. Чернецького, С. Макєєва, К. Завершинського, В. Гельмана, О. Зазнаєва. Цій темі були присвячені праці таких всесвітньовідомих авторитетів, як Дж. Г. Марч, Дж. П. Олсен, Д. Норт, Р. Патнем, К. Шепслі, Д. Найт, Е. Остром. Вони багато зробили для розкриття сутності інститутів, проте значна частина питань лишається відкритими, зокрема, – яким чином виникають інститути? У межах сучасного інституціонального підходу склалось декілька напрямів, кожному з них притаманні як сильні, так і слабкі місця, що не дає підстави створити на їх основі загальної теорії інститутів. На наш погляд, заслуговує особливої уваги доробок феноменологічної соціології, синергетички та економічної теорії, поєднання потенціалу цих наук може дати поштовх розвитку теорії інститутів.

Інститут виступає одним із центральних понять соціологічної теорії, завдяки якому соціологи намагаються показати, яким чином здійснюється організація й регулювання спільної діяльності людей. Інститут є символом порядку й організованості в суспільстві. У загальному вигляді соціальний інститут розглядається як: певна сукупність установ, які відповідають соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії: система поведінки у відповідності з цими нормами.

У межах соціологічної теорії існує декілька концепцій інститутів. Так, згідно зі структурно-функціональним підходом, соціальний інститут розглядається як сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють різні сфери людської діяльності й організовують їх у систему ролей, статусів, що й утворює соціальну цілісність. У цьому контексті соціальний інститут виступає узагальненим показни-

ком (в порівнянні з роллю) у соціальній структурі суспільства, бо він складається з багатьох ролевих позицій та їх компонентів. Загалом, коли йдеться про інститут, під ним часто розуміють певні стандартні способи дії людей, які вони виконують, незалежно від особистих інтересів [3].

«Традиційна» соціологія не ставить питання, яким чином виникають інститути. Соціологи займаються описом інститутів, але ухиляються від пояснень, чому вони стали саме такими. Вони тяжіють до опису статичної картини суспільства, проводять анкетування, польові дослідження, але не можуть теоретично обґрунтувати походження правил, норм, інститутів. Так, школа «функціональної» соціології деякий час намагалась пояснити наявність інститутів, як комплекс соціальних взаємодій, спрямованих на задоволення «потреб» індивідів або суспільства. На практиці виявилось, що багато культурних явищ не мають під собою жодних раціональних утилітарних причин, відповідно, з цих позицій не можна пояснити причини їх виникнення [5, с. 159]. Ще один напрям соціологічної думки, що отримав назву «нова економічна соціологія» (М. Грановеттер, Р. Сведберг, Ч. Перроу, Р. Берг, У. Бейкер, В. Зелізер, П. Дімаджио) намагається переглянути базові засади соціології й обґрунтувати виникнення інститутів, виходячи із принципу методологічного індивідуалізму. Цей напрям сучасної соціологічної думки поки що знаходиться під впливом економічного підходу і не виокремився в повноцінну теорію.

На принципово нових засадах підійшла до питання виникнення інститутів соціальна феноменологія. Вона намагається описати соціальне життя з позицій «розуміючої соціології». Проблема «розуміння» виникла в гуманістичній сфері як альтернатива поясненню в природничих науках. За М. Вебером, соціальна наука про дійсність тісно пов'язана з духовними цінностями людини. У подальшому розвиток концепції розуміючої соціології був здійсненим А. Шюцем. Він намагається вирішити проблему розуміння шляхом посилання на вчення Е. Гуссерля про «життєсвіт». «Життєсвіт» – це світ смислів, а смисли створюються людьми. Відповідно, інститути як елементи соціального світу можна представити як систему смислів. Люди живуть та діють на основі «природної настанови», світ кожного є разом з тим світом іншого. Принцип інтерсуб'єктивності пояснює, яким чином

відбувається типізація – створення спільних для всіх смислових зв'язків. Інститут трактується Шюцем не як об'єктивна реальність, а як результат людської взаємодії, що виникає внаслідок взаємодії великої кількості людей з різним досвідом, почуттями, світобаченням. Для кожного індивіда має значення регулярність подій зовнішнього світу, що сприяє стандартизації структури взаємодії і що приводить до зменшення суб'єктивних, унікальних моментів «смыслотворення» взаємодії [2]. Мовою економістів цю думку можна висловити так: вирішення дилеми в'язня можливе шляхом ітерацій, регулярне повторення ситуацій між гравцями, коли застосовується стратегія «око за око, зуб за зуб» (Роберт Аксельрод), приводить до усвідомлення необхідності дотримання стандартизованого, раціонально оптимального поведіння [5, с. 180].

Послідовники А. Шюца, американські соціологи П. Бергер і Т. Лукман, наголошують на значенні повторення тих дій, що ведуть до успіху. Люди здебільшого діють за звичкою та готовими зразками, а не тяжіють до інновацій. Соціальні інститути, на їх думку, формуються як певні способи типологізації вже наявних зразків взаємодії. Типізація звичних дій, що утворює інститут, завжди поділяється всіма члена соціальної групи і є доступною для розуміння. Наявність інститутів є настільки очевидною і природньою для нашої буденної свідомості, що тривалий час їх просто не помічали, відповідно, вони не були предметом наукового дослідження. Взаємну типізацію дій не можна розглядати як одноразовий акт – це тривалий процес, який має свою історію. Зрозуміти сутність інституту означає зрозуміти унікальність історичного процесу його створення. Інститути контролюють людську поведінку, встановлюючи певні зразки, вони надають поведінці один із багатьох теоретично можливих напрямів. Така конструкція не є чимось сталим, виходячи із факту створення інституту, не можна підсумовувати, що вони будуть зберігатися у незмінному вигляді надалі. Виходячи з того, що історичні форми інституціоналізації дуже різноманітні, виникає питання, яким чином у повсякденному житті об'єктивується інституціональний порядок. Відповідь на це питання соціологи пояснюють у своїй теорії реіфікації. Знайшло місце в концепції П. Бергера і Т. Лукмана також пояснення ролевої поведінки. Коли типізація трапляється в контексті об'єктивованого запасу знання, спільного для

цієї спільності індивідів, ми можемо говорити про соціальні ролі. За допомогою ролей інститути здійснюються в індивідуальному досвіді. Граючи ролі, індивіди стають учасниками соціального світу, інтерналізуючи ці ролі, вони роблять цей світ суб'єктивно реальним для себе. Аналіз ролей розкриває зв'язок між макроскопічними смисловими універсумами, об'єктивованими в суспільстві й способами, за допомогою яких ці універсуми стають об'єктивно реальними для індивідів [1].

Роботи Шюца, Бергера і Лукмана, як і феноменологічна соціологія загалом, суттєво урізноманітили спектр соціологічного теоретизування, але не вирішили фундаментальних проблем, що виникли перед соціологією. Вони не пояснили, яким чином створюється суспільство, чому змінюються інститути. Найбільшим недоліком теорії вважається її описовий характер, відсутність кількісних характеристик, математичних розрахунків і експериментальних даних, що обмежує можливості її практичного застосування.

Історики вказують на наявність еволюційних механізмів розвитку інститутів. В історіографії відмінність між епохами передбачає важливі і фундаментальні зміни в системі інститутів, що регулюють суспільство. Як правило, політичні та військові події набувають історичного значення, якщо вони викликали зміни у суспільних відносинах. Наприклад, у європейській історії особливе значення надається довготривалому переходу від феодальних інститутів середньовіччя до сучасних інститутів. Здійснювались неодноразові спроби представити еволюцію інститутів у вигляді певних законів і закономірностей, проте на сьогодні жодна з них не вважається науково переконливою. Вчені виходили із передумови, що виявлення причинно-наслідкового зв'язку між суспільними явищами може стати підґрунтям для створення теорії соціального розвитку, проте висновки хіміка І. Пригожина значно зменшили їх оптимізм. Вивчення закономірностей еволюції нерівноважних систем привело Пригожина до створення теорії дисипативних систем, яку ще називають синергетикою. Згідно з цією теорією, розвиток системи не завжди можна описати, виходячи із принципу детермінізму. Існують стани нестабільності, яким притаманні точки біфуркації, коли під дією дуже незначних впливів розвиток системи чи її частин може піти в непередбаченому напрямку. Привнесення здобутків

природознавства у суспільствознавство виявилось надзвичайно плідним і дозволило науковцям з революційно нових позицій підійти до вивчення процесів самоорганізації, стійкості і розпаду соціальних структур. Синергетика дозволила пояснити явища та процеси, в результаті яких система може набутися властивостей, що не притаманні жодній із її частин. У межах теорії феноменологічної соціології неможливо пояснити такого явища. Ще одна перевага синергетики полягає в тому, що всі процеси можуть бути описані на основі методів математичної фізики. Таким чином, на прикладі синергетики, можна продемонструвати, як саме міждисциплінарний підхід збагатив суспільні науки й підняв їх на якісно новий щабель.

Нова інституціональна економічна теорія акцентує увагу на значенні інститутів. Саме представникам інституціональної течії належать спроби узагальнення та формулювання загальної розширеної характеристики економічної поведінки людини, а в перспективі і створення єдиного синтезованого підходу до моделі людини в соціальних науках. Економісти не відрізняються від соціологів у визнанні значення інститутів, але демонструють відмінний від інших суспільних наук підхід щодо їх дослідження. У своїх прагненнях вибудувати точну науку вони намагаються залучити математичний апарат для аналізу інституту. Вбачаючи в інститутах засоби суспільного обміну та складові механізми регулювання ринкових відносин, вони підійшли до дослідження цього феномену за допомогою стандартного інструментарію економічної теорії, у тому числі теорії ігор. На їх думку, значна частина інститутів – традицій, звичаїв, правових норм – покликана зменшити наслідки обмеженої раціональності й опортуністичного поводження (О. Вільямсон). Головним чином економісти прагнуть дати відповідь на декілька питань.

По-перше, їх цікавить питання – яким чином з'являються інститути? Вони дійшли висновку, що інститути виникають внаслідок певних стереотипів мислення, що описуються рівновагою Неша в теорії ігор. Економісти вважають, що людина приймає рішення, виходячи зі своїх власних інтересів. Питання постало – а яким чином між собою будуть взаємодіяти індивіди, кожен із яких прагне дотримуватись лише своїх егоїстичних потреб? Джон фон Нейман та Оскар Моргенштерн у своїй теорії, яку називали «теорією ігор», визначили найкращі стратегії вибору рішень

в іграх з нульовою сумою у випадку, коли в іграх беруть участь два гравці. Було визначено, що оптимальна стратегія гравців має відповідати умовам «мінімаксу Неймана». Заслуга Неша полягає у тому, що він вирішив цю задачу для великої кількості гравців. Мовою теореми Неша: «Точка рівноваги є такою, у якій змішана стратегія кожного гравця максимізує його виграш, якщо зафіксувати стратегії інших». Інститут – це і є те соціальне середовище, у якому «зафіксована стратегія інших», на яке очікує і на яке розраховує індивід [4].

По-друге, яким чином інститути впливають на поведінку? Тут акцент робиться на поведінці, що випливає з цього набору інституційних правил. У цих моделях інститути визначають правила (тобто набори стратегії і корисні функції) ігор. Інститути виявляються тими рамками, що обмежують вільний вибір рішення. Ці обмеження зменшують невизначеність завдяки структуризації людської поведінки. Вони складаються з формальних (правила, закони, конституції) і неформальних (норми поведінки, звичаї, добровільно обрані для себе правила поведінки) обмежень та механізмів забезпечення їх дотримання (совість, помста, соціальні чи державні санкції).

По-третє, а що буде у випадку порушення інституціональних настанов? Економісти підраховали збитки девіантної поведінки і назвали їх трансакційними витратами. Ці витрати підлягають кількісному підрахунку. Щодо порушників, то до них пропонується застосувати санкції у вигляді державного (правового) або громадського (морального) примусу.

По-четверте, як і чому змінюються інститути? Неоінституціоналіст Д. Норт окреслює два головних джерела таких змін. Це можуть бути зсуви в структурі відносних цін, що можна зрозуміти з позиції економічної доцільності. Ще одним джерелом Норт вважає ідеологію, під впливом якої формуються переваги людей. Стан інституційної рівноваги він визначає як ситуацію, коли ніхто з агентів не зацікавлений у перебудові чинного набору інститутів (з урахуванням витрат, які їм при цьому довелося б понести). Але чи завжди такий стан буде одночасно й ефективним? Саме це становить центральну проблему всієї нової економічної історії. У будь-який момент індивідуальні агенти стоять перед вибором, що вигідніше – обмежитися взаємодією в рамках наявних «правил гри» чи спрямувати частину ресурсів на їх змі-

ну? Тільки якщо очікувані вигоди настільки великі, що здатні окупувати витрати переходу до нової інституційної системи, вони стануть робити кроки щодо її зміни. [4]

Нова економічна інституціональна теорія не виглядає досконалою в очах опонентів. Серед критичних зауважень можна відзначити такі:

Сумнівним виявляється висновок економістів щодо еволюції інститутів. Механізм інституційної еволюції, що йде в напрямку все зростаючої ефективності, оскільки конкурентна боротьба повинна забезпечувати виживання «найсильніших» і найбільш досконалих інститутів, піддається жорсткій критиці ліво-радикальними економістами, які вважають, що інститут власності служить не стільки цілям ефективності, скільки інтересам панівних класів, які перерозподіляють багатство на свою користь.

Важко визначити набір рівноважних станів. Якщо в неокласичній теорії передбачалося визначення величини таких показників, як ціна і кількість, то в новій інституціональній теорії подібних значущих параметрів виявляється істотно більше (якість, система штрафних санкцій, умови та наслідки відхилення від графіка поставок і платежів тощо). Відповідно, не можна передбачити, до яких інституційних змін приведе зміна хоча б одного параметру.

Слабкість емпіричної бази. Певну складність представляє поняття трансакційних витрат, яке часто звинувачують у надмірній розпливчастості. Така невизначеність не дозволяє здійснити правильні кількісні підрахунки.

Разом з тим нова інституціональна економічна теорія розкрила нові можливості для з'ясування сутності інститутів. Трактатування соціальних інститутів, як засобів вирішення проблеми трансакційних витрат, створило передумови для плідного синтезу економічної науки та інших суспільних дисциплін.

Наведений вище перелік напрямів вивчення інститутів в різних галузях знання не виявляється вичерпним, але він демонструє загальний стан справ у сфері вивчення інститутів. Можна дійти висновку, що один і той самий предмет дослідження вивчають у різних науках, але з різних методологічних позицій. Поняття інституту виявляється настільки широким за змістом, що виходить за предметне поле досліджень будь-якої окремої науки, що наводить на думку про міждисциплінарне дослідження. Реа-

лізація такого підходу передбачає уніфікацію понятійно-категоріального апарату. З нашого погляду, застосування статистичних і математичних методів дозволяє створити певну загальну базу для застосування міждисциплінарного підходу. Водночас необхідно зауважити, що наукове співтовариство стримано ставить-ся до тих вчених, хто захоплюється надмірним використанням математики. Математики має бути рівно стільки, щоб природничники змогли висловити свою думку, а суспільствознавці її зрозуміти. На прикладі дослідження інститутів можна продемонструвати, що такий компроміс може бути знайдений [4, с. 340].

Однією із найбільш вагомих характеристик інститутів вважається їх сталість. Саме на цю особливість звернули увагу свого часу юристи, а потім – соціологи. Виникає запитання – а що забезпечує тривале існування інститутів? Змінюються епохи, розвалюються імперії, а інститути виживають! Представники природничих наук надають своє пояснення такому феномену – система знаходиться у рівноважному стані. Так, у термодинаміці стан рівноваги забезпечується певними співвідношеннями таких параметрів системи, як тиск, об'єм та температура. Якщо провести певну аналогію, то теорію інститутів можна збагатити декількома важливими висновками:

- стабільність інститутів забезпечується не впливом окремих чинників, а їх певною комбінацією;
- таких параметрів може бути декілька, серед них внутрішні (власні інтереси) та зовнішні, що забезпечуються певними стимулами й санкціями;
- трансакційні витрати дозволяють представити ці чинники впливу в кількісному виразі;
- теоретично не можна вивести формулу такого взаємозв'язку, адже фізика не може розв'язати задачу трьох тіл, тому вона має бути обрахована експериментальними статистичними методами.

Дослідженням стану рівноваги системи, що складається з дуже великої кількості частинок, займається розділ теоретичної фізики під назвою статистична фізика. Поняття і підходи цієї науки здатні розширити арсенал суспільних наук і теорію інститутів зокрема. Наприклад, звернення до поняття «центр кристалізації» дозволяє описати складний фізико-хімічний процес кристалізації, що характеризується статикою, кінетикою і динамікою. Звичай-

но, між кристалічним і суспільним утворенням існує величезна різниця, але існують і подібності. Утворення інституту, як і кристалічного тіла, можна представити у вигляді процесу: виникнення певного зразка поведінки (зародок або центр кристалізації), його поширення і функціонування (кристалізація або зростання кристалу), зміна або зникнення (перехід твердого тіла в інший агрегатний стан). Фізики, на відміну від соціологів, здатні визначити умови, при яких центр кристалізації почне зростати й утворить тверде тіло. Можна припустити, що існують певні соціальні чинники, що забезпечать наслідування певного зразка поведінки, що переросте з часом в інститут. Виникає можливість застосування кількісних підрахунків. На нашу думку, такий міждисциплінарний підхід розширює епістемологічні горизонти і здатен надати поштовх розвитку теорії інститутів.

Література:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич ; Моск. филос. фонд. – М. : Academia-Центр; Медиум, 1995. – 323 с.
2. Малицька Н. Феноменологічна соціологія Альфреда Шюца: об'єктивістський та культурно-аналітичний контекст // Львівський національний університет імені Івана Франка ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ Серія філос. 2009. – Вип. 12. – С. 100–107.
3. Примуш М. В. Загальна соціологія : навч. посібник / М. В. Примуш. – К. : Професіонал, 2004. – 590 с.
4. Сэндлер Тодд. Экономические концепции для общественных наук / Тодд Сэндлер ; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2006. – 376 с.
5. Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсіс Фукуяма. – Львів : Кальварія, 2006. – 380 с.
6. Шюц Альфред. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман ; пер. з нім. та післямова В. Кебуладзе. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 558 с.